

ვეფხისტყაოსნის გზა აღმოსავლეთიდან დასავლეთისკენ

გზა აღმოსავლეთიდან დასავლეთისაკენ შუა საუკუნეებში იყო არა მხოლოდ სავაჭრო და ეკონომიკური, არამედ აგრეთვე კულტურული ხიდი. ამისი ცხადი მაგალითია: სპარსული *ვისრამიანი*, რომლის კვალი *ტრისტან და იზოლდას* ევროპულ რომანში ჩანს და ინდური *პანჩატანტრა*, *ქილილა და დამანას* სახით სპარსულად გადამუშავებული, რომელმაც ევროპაში იგავ-არაკული ჟანრის განვითარებაში გარკვეული როლი შეასრულა.

შუასაუკუნეების საქართველო ამ კულტურული გზის ერთი მნიშვნელოვანი წევრი იყო, რაც მტკიცდება ინდური წარმოშობის, შემდგომში არაბული *ბალაჰვარისა და ბუდასფის წიგნიდან* ქართულად ქრისტიანულ ნოველად გადამუშავებული *ბალავარიანი*თ. X საუკუნის დასასრულს ქართველმა ავტორმა ეს თხზულება ქართული წყაროებიდან ბერძნულ აგიოგრაფიულ-პოლემიკურ თხზულებად გადააკეთა, რომელიც შემდგომში, XII-XV საუკუნეებში, ევროპის თითქმის ყველა ხალხში უაღრესად პოპულარულ რომანად იქცა.¹

ამჯერად მე მინდა უფრო დეტალურად განვიხილო ჩემ მიერ უკანასკნელი წლების სამეცნიერო კვლევების შედეგად გამოვლენილი ლიტერატურულ-ისტორიული ფაქტი: *ვეფხისტყაოსანი* კულტურული ხიდი იყო აღმოსავლეთიდან დასავლეთისაკენ.

XII-XIII საუკუნეების მიჯნის ქართველი პოეტის შოთა რუსთველის სარაინდო ტიპის რომანი ქართულ რეალობასთან მისადაგებულ აღმოსავლურ ამბავზე იშლება. *ვეფხისტყაოსნის* მთავარი შეყვარებული წყვილის – ნესტანისა და ტარიელის თავგადასავალი – ინდოეთის სამეფო კარის ინტრიგის შედეგად დაკარგული სატრფოს ძებნა ტარიელის და მისი მეგობრის ავთანდილის მიერ, როგორც ზემოთ აღვწერეთ, ტიპური აღმოსავლური ნარატივია, ზღაპრული სიუჟეტივით მოარული შუასაუკუნეების აღმოსავლეთში, რომლის

---

¹ Khintibidze, E., *Georgian-Byzantine Literary Contacts*. Adolf-Hakkert-Publisher, Amsterdam 1996, pp. 192-292.

ერთი არქეტიპი უძველეს ინდურ ეპოსში *რამაიანაში* ჩანს.² *ვეფხისტყაოსანი* აღმოსავლურ ლიტერატურასთან მიმართებას ცალკეულ კომპონენტებშიც წარმოაჩენს (იხ. ზემოთ, გვ. 37-38).

აღმოსავლური ტიპის ამბავს რუსთველი XII საუკუნის ქართული სამეფო კარის ისტორიის ალეგორიული დატვირთვის ლიტერატურულ ქარგაში ჩასვამს; ანტიკური ბერძნული ფილოსოფიისა და ლიტერატურისადმი XII საუკუნის ქართული საერო ლიტერატურული აზრის ინტერესის კვალდაკვალ, თავის თხზულებაში ბერძნული ფილოსოფიისა და ეთიკის პრინციპულ იდეალებს შემოიტანს; ამავე პერიოდის ევროპული საზოგადოებრივი აზრის ჰუმანისტური ინტერესების მსგავსად, აქცენტს ადამიანის, ადამიანური აზროვნების და ემოციის იდეალებზე გადაიტანს და თვისობრივად ევროპული რენესანსის ტიპის ლიტერატურულ შედეგს შექმნის.

ქართულ სამეცნიერო ლიტერატურაში უკანასკნელ წლებამდე დამკვიდრებული იყო თვალსაზრისი, რომ XIII საუკუნის პირველი ნახევრის შემდგომ საქართველოს სამეფოს პოლიტიკური კატასტროფის გამო რუსთველის პოეტური სიტყვა და კერძოდ, მისი *ვეფხისტყაოსანი* ქართულ სოციალურ გარემოში იყო ჩაკეტილი. უკანასკნელი წლების სამეცნიერო კვლევების საფუძველზე გამოვლინდა, რომ *ვეფხისტყაოსნის* სიუჟეტი ნაცნობი იყო XVII საუკუნის დასაწყისის ინგლისის უმაღლესი ლიტერატურული წრეებისათვის, რომელთაც იგი ლიტერატურული თვალსაზრისით წარმატებით გამოუყენებიათ. კერძოდ, XVII საუკუნის დასაწყისის ინგლისური დრამატურგიის ახალი სტილის - ტრაგიკომედიის ორი პოპულარული პიესის ფრანსის ბომონტისა და ჯონ ფლეტჩერის *მეფე და არა მეფის* და *ვილასტერის* უმთავრესი სიუჟეტური წყარო აღმოჩნდა ნესტანისა და ტარიელის რომანული ისტორია.

იმ ფაქტის მიუხედავად, თუ რა გზით უნდა მისულიყო ეს ამბავი ინგლისის ლიტერატურულ წრეებამდე, ჩემი ინტერესი უილიამ შექსპირის დრამატურგიამდე მიიყვანა. ამ პრობლემის მიუხედავად ეძღვნება მონოგრაფიის წინამდებარე თავი. რამდენადაც საძიებელი პრობლემის საფუძველი *ვეფხისტყაოსნის* ამბის ბომონტისა და ფლეტჩერის შემოქმედებასთან მიმართების თეზაზეა დაფუძნებული, მსჯელობა ამ

---

² *რამაიანა*. რ. გვეტამის თარგმანი. თბილისი 1951.

თეორიის უმთავრესი არგუმენტების რეზიუმირებით უნდა დავიწყოთ.

ორივე პიესის (*ფილასტერის* და *მეფე და არა მეფის*) ამბავი, მსგავსად *ვეფხისტყაოსნისა*, აგებულია ტახტის მემკვიდრეობის პრობლემაზე. მემკვიდრე ორია: მეფის ერთადერთი ასული და ასევე მემკვიდრედ მიჩნეული ახალგაზრდა ვაჟი, რომელიც ერთ შემთხვევაში გაერთიანებულ სამეფოში შემავალი ერთი ქვეყნის მეფის ძეა, ხოლო მეორე შემთხვევაში სამეფო კარის მიერ ნაშვილები მემკვიდრე. ორივე პოემაში პრობლემა გადაწყდება ამ ორი მემკვიდრის სიყვარულით და ქორწინებით. ზუსტად ეს ვითარებაა *ვეფხისტყაოსანში*.

დავიწყოთ *მეფე და არა მეფით*.

ზომონტისა და ფლეტჩერის პიესაში მოქმედება მიმდინარეობს იბერიაში. პიესის იბერია, როგორც ზემოთ ვასაბუთებდით, არის საქართველო და არა საისტორიო წყაროებისეული პირენეის ნახევარკუნძულის იბერია. ინგლისური პიესის *მეფე და არა მეფის* შეყვარებული წყვილის რომანტიკული ინტრიგის ძირითადი ფაქტები ემთხვევა *ვეფხისტყაოსნისეული* ინდოეთის შეყვარებული წყვილის თავგადასავლის ფაქტებს: ორივე თხზულებაში უშვილო მეფე-დედოფალი შვილად აიყვანენ უახლოესი დიდებულის ახალშობილ ვაჟს; მოგვიანებით დედოფალს შეეძინება ქალიშვილი; როცა სრულწლოვნები ხდებიან, ქალი და ვაჟი გახელებული სიყვარულით განიშორდებიან ერთმანეთის მიმართ; დრამატული თავგადასავლების შემდეგ ისინი შეუღლდებიან და ტახტის მემკვიდრეობის საკითხიც გადაწყდება.

ფაბულის ძირითადი ფონის იგივეობის გარდა, არის პრინციპული მსგავსებანი ცალკეულ სიუჟეტურ პასაჟებშიც. როგორც *მეფე და არა მეფეში*, ისევე *ფილასტერში*, არის ისეთი დეტალები, რომლებიც მიაჩნებენ უშუალოდ *ვეფხისტყაოსანზე*, როგორც ინტერტექსტზე და გამორიცხავენ ინგლისელ ავტორთა მიერ ამ ფაბულის მოპოვებას სხვა უფრო ძველი წყაროდან, იმ მოარული ფაბულიდან, რომელიც შეიძლებაოდა თვითონ რუსთველისთვისაც ყოფილიყო ნაცნობი. ინგლისელ ავტორთა მინიშნება ქართულ თხზულებაზე – *ვეფხისტყაოსანზე* არ ამოიწურება მხოლოდ *მეფე და არა მეფის* მოქმედების საქართველოში ლოკალიზებით. ინგლისური პიესის შეყვარებული წყვილის პრინციპსა, რომლის პროტოტიპი

ვეფხისტყაოსნის ნესტანია, სახელად ჰქვია პანთეა (*Panthea*), რაც ინგლისურ ენაზე წარმოითქმის მსგავსად სიტყვისა *პანტერა* (*panther*). ეს უკანასკნელი კი რუსთველის ვეფხის ზუსტი ინგლისური თარგმანია. ვეფხი *ვეფხისტყაოსნის* მიხედვით ნესტანის სიმბოლოა (უფრო დეტალურად იხ. გვ. 82-86).

ახლა - *ფილასტერის* შესახებ:

მსგავსად *ვეფხისტყაოსნისა* *ფილასტერშიც* ორი სამეფოა გაერთიანებული. ამ გაერთიანებული სამეფოს მეფეს მემკვიდრედ მხოლოდ ქალიშვილი ჰყავს, მაგრამ გაერთიანებული სამეფოებიდან მეორეს მემკვიდრე ვაჟს ტახტზე აქვს პრეტენზია. მეფე მოიწვევს მეზობელი სამეფოს უფლისწულს თავისი ასულის საქმროდ. ყველაფერი ეს ზუსტად ემთხვევა *ვეფხისტყაოსნის* ფაბულას. პრობლემა გადაწყდება ამ ორი მემკვიდრის სიყვარულით, რომელიც ვაჟისადმი ქალის შეთავაზებით იწყება. მსგავსად *მეფე და არა მეფისა* *ფილასტერშიც* მთელი რიგი სიუჟეტური სიტუაციებისა პრინციპულად ემსგავსება *ვეფხისტყაოსანს*.

გარდა იმისა, რომ *ფილასტერში* ჩანს ანალოგი *ვეფხისტყაოსნის* სიუჟეტის ზოგიერთი თემატური მოტივისა (მაგალითად: შეყვარებულის ტყეში გავარდნა, შეყვარებულ წყვილს შორის მეკავშირედ მოახლის (პაჟის) დასაქმება...), ინგლისურ პიესაში ქართული სარაინდო რომანის რამდენიმე სცენის თითქოს ზუსტი გადატანაცაა. მაგალითად, ნადირობის დროს მდინარის პირას მტირალი უცხო მოყმის ნახვა და მისი ვინაობით დაინტერესება.

გარდა ჩემ მიერ ფაბულის ძირითადი ხაზის განვითარებაში გამოვლენილი პარალელებისა, ინგლისელი დრამატურგების ორივე პიესაში ჩანს პრინციპული მიმართებები *ვეფხისტყაოსანთან* იდეურ-თემატური პრობლემების დასმის, ხასიათების ფორმირების და სიუჟეტის ნიუანსური მიმოხვრის მიმართულებითაც.

ბუნებრივია, ისმის კითხვა: როგორ, რა გზით უნდა გაცნობოდნენ რუსთველის პოემას ინგლისელი მწერლები ჯერ კიდევ XVII საუკუნის დასაწყისში. ამის გასარკვევად ფაქტობრივი მასალა თუ უშუალო ცნობები ქართულ და ინგლისურ წყაროებში არ ჩანს. მე შემძლია მხოლოდ რამდენიმე ვარაუდი გამოვთქვა:

1. თავდაპირველი ვარაუდი ამ პრობლემის თაობაზე მე იმთავითვე გამოვთქვი, როგორც კი ლიტერატურათმცოდნეობითი კვლევით გამოვლინდა, რომ ზომონტისა და ფლეტჩერის *მეფე და არა მეფის* სიუჟეტური წყარო *ვეფხისტყაოსნის* იული ტარიელისა და ნესტანის სიყვარულის ისტორიაა. ეს ვარაუდი ქართველთა სამეფო კარის ევროპასთან მჭიდრო კონტაქტის დამყარების მცდელობას ემყარებოდა (იხ. ზემოთ, გვ. 88-91). იგი გამოვლინდა ქართლის მეფეთა რამდენიმე წერილით ესპანეთში. მე იმას ვითვალისწინებდი, რომ სამეფო კარის სურვილს ევროპის წინაშე საკუთარი ქვეყნის წარდგენისა, ესპანეთის ელჩობის მოვალეობას, რომ საკუთარი მეფისთვის ქართლის სამეფო გაეცნოთ, ამ ქვეყნის კულტურის თაობაზეც უნდა გაეტანა ცნობები.

2. მეორე შესაძლებლობა იმისა, რომ *ვეფხისტყაოსანს* გზა ეპოვა ინგლისისაკენ, ბრიტანელი და ქართველი ვაჭრების კავშირებია. ეს კონტაქტები შედეგი იყო ინგლისის მოსკოვური კომპანიისა, რომლის წარმომადგენლები წარმატებით ვაჭრობდნენ სპარსეთის პროვინციებთან ვოლგა-ასტრახანის გზით 1560-70-იან წლებში. ისინი აბრეშუმით ვაჭრობდნენ საქართველოს საზღვართან შედარებით ახლოს მდებარე სპარსულ ქალაქებში – შემახიასა და ჯულფაში და თვით კახეთის სამეფოსთანაც ამყარებდნენ კავშირს.³ ინგლისელი მოგზაურებისა და ვაჭრების (ანტონი ჯენკინსონის, ლაურენს ჩაპმენის, კარტვრაიტის) ჩანაწერები მრავალ ცნობას შეიცავს კახეთის მეფის ლევან II (1518/1520-1574) ინგლისელებთან ვაჭრობით დაინტერესებაზე; მოლაპარაკებებზე მეფის ელჩებსა და ინგლისელ ვაჭრებს შორის კახეთსა და მოსკოვს შორის მეგობრული ურთიერთობის დამყარების თაობაზე; ინგლისური კომპანიის ცდაზე კახეთში ვაჭრობის ნებართვის მიღებისა; ქართველი ვაჭრების მონაწილეობაზე ჯულფის ვაჭართა საზოგადოებაში, და ა. შ. ინგლისელ ვაჭრებს, რომლებიც მოსკოვის სამეფოსთან კახეთის დამეგობრებას ცდილობდნენ, კახეთიდან ქართველთა კულტურის შესახებაც უნდა წაეღოთ გარკვეული ცნობები. მოსკოვის კომპანიის საქმიანობის ამბები ინგლისის ინტელექტუალური წრეებისათვის XVI საუკუნის დასას-

---

³ Gerson, A. J., *The Organization and Early History of the Muscovy Company*, New York 1912.

რულს უკვე ცნობილი უნდა ყოფილიყო და ისინი ჯონ ფლეტჩერის-თვისაც მისაწვდომი იქნებოდა. ეს იქედანაც დასტურდება, რომ მისი ბიძა გილეს ფლეტჩერი (1546-1611), რომელსაც მნიშვნელოვანი წვლილი აქვს ჯონ ფლეტჩერის აღზრდაში მამამისის გარდაცვალების შემდეგ, იყო მწერალი, პარლამენტის წევრი და დიპლომატი. 1588 წელს იგი ინგლისის დედოფლის ელისაბედ I-ის მიერ საგანგებო წარმომადგენლად იყო გაგზავნილი მოსკოვში, სადაც კარგა ხანს დარჩა და დაბრუნდა ინგლისსა და რუსეთს შორის სავაჭრო ხელშეკრულებით, რომელიც ძალზე სასარგებლო იყო ინგლისისათვის. მან ამ მოგზაურობის შესახებ 1591 წელს ლონდონში წიგნი გამოაქვეყნა (*Of the Rus Commonwealth*). ისიც ცნობილია, რომ ჯონ ფლეტჩერი სარგებლობდა ბიძამისის მიერ მონათხრობი ამბებით.

3. როდესაც ჩვენ ვმსჯელობთ რუსთველის პოემის უკვე XVII საუკუნის დასაწყისისათვის ინგლისში შეღწევაზე, არ უნდა გამოვრიცხოთ ჩვენთვის უცნობი შემთხვევითი გზები; მაგალითად ვინმე ქართველი, რომელიც რაიმე მისიით ან შემთხვევით აღმოჩნდა ინგლისში. ევროპული წყაროებით ცნობილია, რომ დასავლელი მეცნიერების ადრინდელი მითითებები ქართულ ლიტერატურაზე და საზოგადოდ კულტურაზე ქართველ კონსულტანტებთან კონტაქტებით კეთდებოდა. უშუალო ცნობები ამის შესახებ გვხვდება XVIII საუკუნის გერმანელი მეცნიერების გ. ადლერის (G. J. Adler, *Museum Cuficum Borgianum Velitris*, Rome 1782) და ფ. ალტერის (F. K. Alter, *Über georgianische Literatur*, Vienna 1798) შრომებში. აღმოსავლეთით დაინტერესებულ ევროპელ დიპლომატებს, მოგზაურებს, ვაჭრებსა და ინტელექტუალებს XVI და XVII საუკუნეებში მჭიდრო კონტაქტები ჰქონდათ სპარსეთისა და თურქეთის სამეფო კარებთან, სადაც ქართველ დიდგვაროვან ქალთა მრავალრიცხოვანი წარმომადგენლობა ყურადღებას იპყრობდა არა მხოლოდ სილამაზით და ნიჭიერებით, არამედ მათი მოგონებებითა და ინტერესებით თავიანთ მიტოვებულ სამშობლოსადმი. ეს ნათლადაა ასახული XVII-XVIII საუკუნეების ევროპულ მხატვრულ ლიტერატურაში. ყურადღება უნდა მიექცეს იმ ფაქტს, რომ, როგორც ზემოთ აღვნიშნე, ჩვენამდე მოღწეული ევროპაში დაბეჭდილი უძველესი მონათხრობი ქართული ენის, შრიფტის და საეკლესიო მწერლობის შესახებ მოპოვებულია გერმანელი მოგზაუ-

რის მიერ მისი თურქეთში ყოფნის დროს 1579 წელს.⁴ ამ გზით ევროპაში შეღწეული ინფორმაცია მნიშვნელოვანია და არაა მოულოდნელი, რომ მასში *ვეფხისტყაოსანიც* მოხვედრილიყო: ქართველთა მეხსიერებას მტკიცედ შემორჩა ცოდნა იმის შესახებ, რომ *ვეფხისტყაოსანი* ქართველი ქალის მზითვევის აუცილებელი ნივთი იყო. ქართველთა ექსპანსია ქვეყნის საზღვრებს გარეთ, რომელიც სამხრეთ საქართველოს დიდი ნაწილის თურქეთის იმპერიის მიერ მითვისების გამო განსაკუთრებით ინტენსიური XV და XVI საუკუნეებში იყო, გამოიწვევდა რუსთველის წიგნის უცხოეთში გატანას და *ვეფხისტყაოსნის* ამბის არაქართულ საზოგადოებაში შეღწევას.

იმისთვის, რომ უფრო ნათელი წარმოდგენა შეგვექმნას უკვე გვიანდელი შუასაუკუნეებიდან ქართველი პიროვნებების და მათი მემკვიდრეების ევროპულ ოჯახებთან დაკავშირებაზე და თვით ისეთ შემთხვევებზე, რომლებმაც გაგრძელება ევროპის სამეფო დინასტიებში ჰპოვეს, მე მინდა ერთ ფაქტზე მივუთითო. ტრაპიზონის იმპერატორი ალექსი II და მისი ქართველი მეუღლე დიადჯაკ ჯაყელი, დიდი ქართველი ფეოდალის და სამცხის ათაბაგის ბექა II ჯაყელის ქალიშვილი, როგორც დადგენილია ბერძნული და რომაული ბიოგრაფიების ევროპელი სპეციალისტების გამოკვლევების საფუძველზე, იყვნენ XIV საუკუნის წინაპრები ინგლისის დედოფალ ელისაბედ II-სა. გენეალოგიის იგივე ჩამონათვალი დიადჯაკ ჯაყელს მიიჩნევს არა მხოლოდ ინგლისის დედოფლის 22-ე წინაპრად, არამედ 22-ე დიდ დიდებად ესპანეთის მეფის ხუან კარლოსისა, მე-17 დიდ წინაპრად ლუი XVII-სა (საფრანგეთი) და 23-ედ ბელგიის პრინცისა.⁵ დიდი ფეოდალი ბექა ჯაყელი იყო ერისთავი სამცხისა, რომელიც საქართველოს ძალზე მნიშვნელოვანი რეგიონი იყო. იმ დროისათვის სამცხე იყო საქართველოს კულტურულად ძალზე დაწინაურებული მხარე. ქართველთა ისტორიული მეხსიერება რუსთველს უპირატესად ამ კუთხის მკვიდრად მოიაზრებს და დიდ პოეტთან დაკავშირებული მატერიალური მემკვიდრეობაც (ძველ ხელნაწერთა ფრაგმენტები, არქეოლოგიური ნივთები, ტოპონიმები) უმეტესად ამ რეგიონში ჩანს. ბექას ქალიშვილი დიადჯაკ ჯაყელი შეუუღლდა ტრაპიზონის პრინცს,

---

⁴ Khintibidze, E., *Georgian Literature in European Scholarship*, pp. 25-27, 85

⁵<http://archiver.rootsweb.ancestry.com/th/read/GEN-MEDIEVAL/2004-03/1080611845>.

შემდგომში იმპერატორს, დაახლოებით 1300 წელს. მათ ექვსი შვილი ჰყავდათ, რომელთაგან ორი მიჩნეულია იმ გენეალოგიური ხაზის წარმომადგენლად, რომელსაც ევროპის სამეფო დინასტიებთან მიყვართ.⁶

საგანგებო შენიშვნა მინდა გავაკეთო: მე ამ ფაქტზე იმიტომ არ ვუთითებ, რომ ვივარაუდო ამ გზით ქართული წიგნის, *ვეფხისტყაოსნის*, ევროპულ გარემოში შეტანა. ეს ფაქტი მხოლოდ იმის მეტყველი მაგალითია, რომ ქართული ელემენტი – ქართველთა კულტურულ-ისტორიული მემკვიდრეობა XVI-XVII საუკუნეების ევროპაში უკვე შეტანილია.

4. კიდევ ერთი შესაძლებელი ვარაუდი *ვეფხისტყაოსნის* XVII საუკუნის დასაწყისის ინგლისში შეღწევისა არის გზა, რომელიც XVI-XVII საუკუნის მიჯნის სეფიანთა ირანის ქართულ სათვისტომოზე გადის. საისტორიო წყაროები: ევროპული (ადამ ოლეარიუსი, ანტონი შერლი, პიეტრო დელა ვალე, ანტონიო გოვეა, დონ პიეტრო ავიტაბილე...),⁷ ქართული (ფარსადან გორგიჯანიძე, არჩილ II, იოანე ბაგრატიონი, სეხნია ჩხეიძე, ალექსანდრე ორბელიანი...),⁸ სომხური

---

⁶ იხილეთ სხვა გენეალოგიური ცხრილებიც: <http://209.85.129.132/search?q=cache:> <http://archiver.rootsweb.ancestry.com/th/read/GEN-MEDIEVAL/2004-04/1080922915>.

⁷ **Adam Olearius**, *Relation du voyage de Moscovie, Tartarie, et de Perse... depuis l'An 1633 jusque en l'An 1639*, Paris 1661; **Antony Sherley**, *Sir Antony Sherley, his Relation...* **Pietro Della Valle**, *Informazione della Giorgia datta alla Santita di nostro Signore Urbano VIII...*, Roma 1627; **Pietro Della Valle**, *I viaggi di Pietro Della Valle, Lettre della Persia*, vol. I. Eds. F. Gaeta and L. Lockhart, Roma 1972; **Antonio Gouvea**, *Relations des grandes guerres et victoires obtenues par le roi de Perse de Chah-Abbas contres les empereurs de Turquie Ahmet et Muhamet*. Traduit de partougais, Roven, 1646; **დონ პიეტრო ავიტაბილე**, *ცნობები საქართველოზე* (ზ. გორგაძის თარგმანი). „მეცნიერება“, თბილისი 1977.

⁸ **გორგიჯანიძე ფარსადან**, *ფარსადან გორგიჯანიძის ისტორია*. ს. კაკაბაძის გამოც., თბილისი 1926; **არჩილ II ბაგრატიონი**, „გაბასემა თეიმურაზისა და რუსთველისა“, *თხზულებათა სრული კრებული*. თბილისი 1999; **იოანე ბაგრატიონი**, *აღწერა საქართველოს შინა მცხოვრებთა თავადთა და აზნაურთა გვარებისა*. ზურაბ კაცელაშვილის გამოცემა, თბილისი 1997; **ჩხეიძე სეხნია**, *საქართველოს ცხოვრება სეხნია ჩხეიძისა*. დ. ჩუბინაშვილის გამოც., სანკტ პეტერბურგი 1854; **ორბელიანი ალექსანდრე**, *ცოტაოდენი ამბავი ყაფლანიდგან*. ხელნაწერთა ეროვნული ცენტრი, H2490; **ორბელიანი ალექსანდრე**, *ჩემი სახლის წინაპარი*. ხელნაწერთა ეროვნული ცენტრი, H2412α.

(არაქელ დავრიჟეცი)⁹ და ნაწილობრივ, სპარსული (ფაზალი ხუზანი, მირ მუჰამედ საიდ მაშიზი, ვალიყული შამლუ, ვინმე ბეჟანი, ჯალალ ალ-დინ მონაჯემი, ისქანდერ მუნში...)¹⁰ - აშკარად მეტყველებენ, რომ XVI საუკუნის უკანასკნელი მეოთხედისა და XVII საუკუნის პირველი ათწლეულების სპარსეთის სამეფო კარზე ქართული ელემენტი ძალზე მნიშვნელოვანი იყო, როგორც ქვეყნის პოლიტიკურ ცხოვრებაში, ასევე სამხედრო არისტოკრატის წრეებში და ქვეყნის ადმინისტრაციულ მოწყობაში. უკანასკნელი ათწლეულების სამეცნიერო ძიებებმა კი გამოავლინა, რომ ეს ქართული ელემენტი არ არის მხოლოდ გატაცებული, გაყიდული ან ტყვედწაყვანილი გოგო-ბიჭების, შემდგომში გამაჰმადიანებულ-გასპარსელებული, მშობლიურ გარემოსა და ტრადიციებს აბსოლუტურად გაუცხოებულ მონა-მხეველთა და მეომართა მრავალათასეულ, მაგრამ განმარტოვებულ და დაქსაქსულ ადამიანთა სიმრავლე. ისინი ქმნიან ირანის სეფიან მბრძანებელთა, კერძოდ შაჰ თამაზ I-ისა და შაჰ აბას I-ის, სამეფო კარზე დაწინაურებულ წარმოშობით ქართველ არისტოკრატთა წრეს, ერთმანეთთან ნათესაური ურთიერთობით და ეროვნული ინტერესებითაც დაკავშირებულ, გამაჰმადიანებულ ქართველ თავად-აზნაურთა, სპარსეთის უაღრესად გავლენიანი მმართველების დიდ ჯგუფს. ხაზგასმით უნდა ითქვას, რომ ეს გამაჰმადიანებულ-გასპარსელებული ქართული წრე არც წარმომავლობით და არც სოციალური მდგომარეობით არ უნდა იყოს გაიგივებული სპარსეთის ე.წ. მონა-ჯარისკაცთა კორპორაციასთან. უფრო მეტიც, ისინი არ იყვნენ მხოლოდ გამოჩენილი

---

⁹ **Jolál al-Dín Monajjem**, *Târikh-e ‘Abbasi*. Ed. Seyf-allâh Vahîdniyâ, Tehran 1987-88; British Library, MS Or. 6263.

¹⁰ **Fazlî Khûzânî al-Esfahânî**, *Afzal al-tavârikh*. University of Cambridge, Ms Dd. 5.6; **Mir Mohammad Sa’id Mashhîzi**, *Tarzkere-ye Şafavîye-ye Kermân*. Ed. Moḥammad Ebrâhîm Bâstanî-Pârîzi, Tehran 1990-91; **Valîqolî Shâmlû**, *Qeşaş al-khâqanî*. Ed. Ḥasan Sâdât-Nâşerî, vol. 1-2. Tehran 1992-96; **Bîjan**, [*Târikh-e Rostam Khân*], British Library, MS. Add. 7655; **La Vîtaei Tempî di Rostam Khan** (edizione e traduzione del ms. British Library Add. 7655). Ed. Giorgio Rota. Ph. D. Thesis. Istituto Universitario Orientale, Naples 1996; **Jolál al-Dín Monajjem**, *Târikh-e ‘Abbasi*... Eskander Monshî, *Târikh-e ‘âlam-âre-ye...*

მხედართმთავრები. ეს წრე სპარსეთის ინტელექტუალურ ელიტას განეკუთვნებოდა.¹¹

სპარსეთის ამ ქართული წარმოშობის ელიტიდან გამოვლენილია ოთხი დიდი გვარის წარმომადგენლები: ბარათაშვილთა, სააკაძეთა, უნდილაძეთა და მირიმანიძეთა ოჯახებიდან. ისინი წარმოშობით ქვემო ქართლის რეგიონიდან, უპირატესად იმ ოლქებიდან იყვნენ, რომლებსაც ქართულ წყაროებში ხან საბარათიანო (ბარათილი) და ხან სომხითი ეწოდებოდა. ამ კუთხის თავადაზნაურთა სწრაფვა სპარსეთის ქვეშევრდომობისკენ უმთავრეს შემთხვევებში გამოწვეული იყო XVI-XVII საუკუნეების სპარსეთ-ოსმალეთის დაუსრულებელი ომებით, რომლებიც ამ რეგიონის დაუზოგავ აოხრებას იწვევდა. ზოგიერთ საისტორიო წყაროში სპარსეთის სამსახურში შესულ რამდენიმე გამაჰმადიანებულ ქართველთა ეთნიკური წარმოშობით სომხობაზე მითითება, როგორც სამეცნიერო ლიტერატურაში დასაბუთებულია, მათი ქვემო ქართლის *სომხითის* პროვინციიდან წარმომავლობის არასწორი გაგებით უნდა იყოს გამოწვეული. ჩამოთვლილი საგვარეულოების გამაჰმადიანებულ ქართველთაგან მხოლოდ მირიმანიძეთა გვარის წინაპრები არიან მიჩნეული სომხური ეთნოსის წარმომადგენლად, რამდენადაც ისინი მელიქის წოდებას ფლობენ, რაც ადგილობრივ სომეხს ნიშნავდა. თუმცა ამ გვარიდან სპარსეთის სამეფო კარზე დაწინაურებულ მირიმანიძეებს ზოგიერთი როგორც სპარსული (ფაზალი ხუზანი ესფაჰანი), ასევე სომხური (არაქელ დავრიჟეცი, იგივე თაბრიზელი) წყარო ქართველებად თვლის.

სპარსეთის სამეფო კარზე ამ უაღრესად დაწინაურებულ წარმოშობით ქართველ დიდ მხედართმთავართა და მმართველთა წრიდან ჩვენი საკვლევი პრობლემის ინტერესით საგანგებოდ მინდა შევჩერდე ალავერდი ხანზე, უნდილაძეზე. იგი არის სეფიანთა ირანში უაღრესად დაწინაურებულ წარმოშობით ქართველ მმართველთა უმთავრესი და ერთ-ერთი პირველი წარმომადგენელი. მან და მისმა შვილებმა – იმამ-ყული ხანმა, დაუდ ხანმა და შვილიშვილმა სეფი-ყული ხანმა სამეფო კარზე უდიდესი ავტორიტეტი, უმაღლესი

---

¹¹ Bījan, [*Tārīkh-e Rostam Khān*]...

ადმინისტრაციული თანამდებობანი (ბეგლარბეგობა) და უდიდესი სიმდიდრე თითქმის 40 წლის მანძილზე შეინარჩუნეს. საკმარისია ორიოდ ფაქტზე მითითება. პორტუგალიის ელჩი შაჰ აბასის კარზე ანტონიო გოვეა წერს, რომ მისთვის შაჰს უთქვამს: მთელი სპარსეთი მე მემორჩილება, ხოლო მე ალავერდი ხანს ვემორჩილებიო.¹² ალავერდი ხანი და მისი ოჯახი დიდ სიმდიდრეს ფლობდა. ალავერდი ხანის სახსრებით შენდებოდა სასახლეები და ხიდები. ისპაჰანის ერთ-ერთი ულამაზესი ხიდი ალავერდი ხანის სახელითაა ცნობილი. ალავერდი ხანის ქართველი მეუღლის სახსრებით გაიყვანეს გზები ცენტრალური ირანის მთიანეთის უღელტეხილზე. უმდიდრესი იყო იმამ-ყული ხანი. მისი წარსაგებელით ისპაჰანის მახლობლად გრანდიოზული საირიგაციო მშენებლობები მიმდინარეობდა. როგორც ინგლისელი, ისე ქართველი ისტორიკოსები იმოწმებენ ერთი სპარსული ხელნაწერის ცნობას. ერთხელ შაჰ აბასს იმამ-ყული ხანისთვის უთქვამს: შენ ჩემზე ერთი დირჰემით ნაკლები დახარჯე, ხალხმა შაჰსა და ხანს შორის განსხვავება რომ დაინახოსო.¹³ უნდილაძეთა გვარის სპარსეთის სამეფო კარზე ეს უპრეცედენტო გავლენა გრძელდებოდა XVI ს-ის უკანასკნელი ათწლეულიდან XVII ს-ის 30-იან წლებამდე – შაჰ აბას პირველის ეპოქა. ეს დრო კი არის ირანის ისტორიაში ევროპასთან ძალიან ინტენსიური ურთიერთობის პერიოდი და ეს ურთიერთობა ყველაზე მკაფიოდ გამოვლინდა ირანისა და ინგლისის დიპლომატიური, სამხედრო და სავაჭრო კონტაქტებით. ამ ურთიერთობების ცენტრში საკუთრივ შაჰის შემდეგ და მის გვერდით ალავერდი ხანი იდგა. აი, როგორ აღწერს შაჰ აბასის ურთიერთობას ალავერდი ხანთან ირანელი ისტორიკოსი, პროფესორი ნასროლა ფალსაფი: „შაჰ აბასი ალავერდი ხანს ირანის ყველა სხვა დიდ სარდალზე უფრო მეტად აფასებდა და პატივს სცემდა. რადგანაც იგი ხანდაზმული კაცი იყო, შაჰი მას „მამას“ ეძახდა. ვერც ერთი სარდალი ვერ უტოლდებოდა მას ჩინისა და თანამდებობის მხრივ. იგი კარგად შეიარაღებული და ომში გამოწრთობილი ოცდაათათასიანი ცხენოსანი ჯარით ირანის

---

¹² Antonio Gouvea, *Relations des grandes...*, p. 43

¹³ გაბაშვილი ვ., „უნდილაძეთა ფეოდალური სახლი XVI-XVII სს. ირანში“: მახლობელი აღმოსავლეთის ისტორიის საკითხები, ტ. II. თბილისი 1972, გვ. 65-66.

სამხრეთით მდებარე ყველა ვილაიეთზე, სპარსეთის ყურის სანაპიროსა და კუნძულებზე მბრძანებლობდა. შაჰ აბასი დიდი ომებისას, რომელთაც ოსმალეთთან აწარმოებდა, უპირატესად მის სამხედრო ძალას ემყარებოდა ხოლმე.¹⁴

სამეცნიერო ლიტერატურაში პრობლემურია ალავერდი ხანის ეროვნული სადაურობის საკითხი. ზოგიერთი ისტორიკოსი მას ეროვნებით სომეხად თვლის, მხოლოდ საქართველოდან გადმოსახლებულად. ამის საფუძველს ცნობილი იტალიელი მოგზაურის პიეტრო დელლა ვალეს ჩანაწერებში ხედავენ.¹⁵ ამავე დროს როგორც უცხოელი, ასევე ქართველი მკვლევარები პიეტრო დელლა ვალეს ამ ცნობას შეცდომად თვლიან და იტალიელი მოგზაურის მიერ ძველ ჩანაწერებში ან ქართველთა ნაამბობში ქართლის ერთ რეგიონზე - სომხითზე მითითებას სომეხთა ეთნოსში სავარაუდო აღრევით ხსნიან (ზ. ავალიშვილი, დ. ალენი, ვ. გაბაშვილი, ჰ. მადეა). ალავერდი ხანის ქართველობას პიეტრო დელლა ვალეს ჩანაწერებზე უფრო ადრინდელი ევროპული წყაროები ადასტურებენ.¹⁶ დონ-ხუან სპარსელი, რომელიც შაჰის მიერ ელჩად გამოგზავნილ ანტონი შერლის სპარსეთიდან ევროპაში გამოჰყვა, თავის 1604 წელს გამოქვეყნებულ რელაციაში გარკვევით მიუთითებს, რომ შაჰმა ალავერდი ხანი 12000 ქართველი მეომრის სათავეში დააყენა, რადგან იგი ქართველი რენეგატი იყო.¹⁷ ირანში ანტონი შერლის ამაღლის წევრის ინგლისელი უილიამ პერის ცნობით ალავერდი ხანი ქართველი ქრისტიანი იყო.¹⁸ ალავერდი ხანის ქართველობას ადასტურებს მისი და მისი დიდი ოჯახის მჭიდრო და ამავე დროს ნათესაური (მოყვრული) კავშირი ქრისტიანულ საქართველოსთან და კერძოდ მის სამეფო საგვარეულოსთან. ქართველი მეცნიერის ვ. გაბაშვილის მიერ გამოვლენილია,

---

¹⁴ **ფალსაფი ნ.**, *შაჰ-აბას პირველის ცხოვრება* (სპარსულიდან თარგმანი ლ. ჟორჟოლიანისა). თბილისის უნივერსიტეტის გამომცემლობა, თბილისი 2003, გვ. 19-20.

¹⁵ **Pietro Della Valle**, *I viaggi di Pietro Della Valle, Lettre della Persia*, vol. I. Eds. F. Gaeta and L. Lockhart, Roma 1972.

¹⁶ **გაბაშვილი ვ.**, „უნდილანთ ფეოდალური სახლი...“, გვ. 68-69.

¹⁷ *Relations de Don Juan de Persia dirigidas a la Magestad Chatolica de Don Philippe III, Rey de las Españas*. Valladolid 1604.

¹⁸ **Ross, E.** Denison, *Sir Antony Sherley and his Persian adventure*. London 1933.

რომ უნდილაძეთა გვარი ქართულ წერილობით დოკუმენტებში XIII საუკუნიდან ფიგურირებს. იაპონელი მკვლევარის ჰ. მადას დაზუსტების თანახმად, ეს გვარი ქართულ საბუთებში XVI საუკუნის ჩათვლით უწყვეტად იხსენიება. დღეისათვის ევროპულ ირანისტიკაში ალავერდი ხანის ქართველ უნდილაძეთა გვარისადმი მიკუთვნება აღიარებული ფაქტია.¹⁹

მე ვფიქრობ, რომ *ვეფხისტყაოსნის* სიყვარულის რომანის საქართველოდან ევროპაში გატანის ზემოთ გამოთქმულ შორეულ ვარაუდთაგან განსხვავებით XVI საუკუნის დასასრულის სპარსეთის სამეფო კარზე დაწინაურებულ ქართველთა მოღვაწეობა სარწმუნო სავარაუდო გზად უნდა ჩაითვალოს. ამას მაფიქრებინებს შემდეგი მნიშვნელოვანი ფაქტი. 1599 წელს სპარსეთის სამეფო კარზე იმყოფებოდა ინგლისელთა დელეგაცია ცნობილი დიპლომატის ანტონი შერლის მეთაურობით. ფიქრობენ, რომ ინგლისელთა ამ წარმომადგენლობის ხელშეწყობით შესრულდა ირანელთა არმიის გადაიარაღება, კერძოდ ცეცხლმსროლელი იარაღის მოპოვება და დანერგვა. ამ საქმეს კი შაჰ აბასის საერთო მეთვალყურეობით უპირატესად ალავერდი ხანი ასრულებდა. ანტონი შერლისა და მის ძმას რობერტ შერლის ეხმარებოდა აგრეთვე საქართველოდან გამოსული შაჰის კარზე სხვა დაწინაურებული მოხელე - თამაზ-ყული ხანი, მირიმანიძეების საგვარეულოდან. ანტონი და რობერტ შერლიმ ძალზე მნიშვნელოვანი როლი შეასრულეს დასავლეთ ევროპის ქვეყნებთან ირანის დიპლომატიური და სავაჭრო ურთიერთობების გაღრმავებასა და განვითარებაში. შაჰ აბასმა ჯერ ანტონი შერლი და შემდეგ მოგვიანებით მისი ძმა რობერტ შერლი საკუთარ ელჩებად გაგზავნა ევროპაში.²⁰ ამჯერად ჩვენთვის საინტერესოა, რომ შაჰის მიერ ევროპისადმი შეთავაზებულ ანტიოსმალური კოალიციის საკუთარ გეგმაში ძალზე მნიშვნელოვანი ფუნქცია ენიჭებოდა მის კეთილგანწყობლურ ურთიერთობას ქრისტიანებთან, რის გამოვლენასაც იგი

---

¹⁹ **Babaie S., Babayan K., Baghdiantz-McCabe I., Farhad M.,** *Slaves of the Shah. New Elites of Safavid Iran.* I. B. Tauris, London, New York 2004, pp. 28, 37, 119, 156.

²⁰ **პავლიაშვილი ქ.,** „ინგლისელი ძმები ენტონი და რობერტ შერლები ვატიკან-ირანის დიპლომატიურ ასპარეზზე“: *ქართული დიპლომატია*, 4. თბილისი 1997.

ქართველ ქრისტიანებთან საკუთარი დამოკიდებულების აფიშირებით ცდილობდა. ამის ერთი დამამტკიცებელი აქტი იყო შაჰის მიერ ქართველთა მეფის სიმონის ქალიშვილის ცოლად შერთვა; უფრო მოგვიანებით კი შაჰის მიერ ნაჩუქარი ოქროს ჯვრის საქართველოს მეფესთან გაგზავნა, ხოლო საქართველოს პატრიარქთან კი – საკუთარი ხელით გათლილი ხის ჯვრისა. შაჰ აბასი ყველანაირად ცდილობდა ევროპელთა თვალში ქრისტიან ქართველთა მიმართ საკუთარი ლოიალობა და კეთილგანწყობა გამოეხატა. ირანელი პროფესორი ნასროლა ფალსაფი იმასაც ფიქრობს, რომ შაჰ აბასმა ქართული ენა იცოდა. ესპანეთის ელჩის დონ გარსიას ჩანაწერების საფუძველზე იგი ერთ ფაქტს იხსენებს. ერთ-ერთ აუდიენციაზე, იმისთვის, რომ თურქეთის ელჩს მათი საუბრის არსი არ გაეგო, შაჰმა ესპანეთის ელჩს ქართულ ენაზე მიმართა და მის სიტყვებს ესპანური და ქართული ენების მცოდნე თარჯიმანი თარგმნიდა.²¹ ანტონი შერლი, შაჰ აბასის ელჩის რანგში, ევროპაში 1599 წელს გაემგზავრა. შაჰმა მას ბევრი დანაბარები, წერილი და საჩუქარი გაატანა ევროპელი მონარქებისათვის. გახმაურებული იყო შაჰის მიერ ევროპაში გაგზავნილი საჩუქრების 32 ყუთი, რომლებიც ანტონი შერლის გვიანდელი განცხადებით დაიკარგა, ხოლო მკვლევართა აზრით, შერლიმ გზაში გაყიდა. შაჰის ინგლისელმა ელჩმა მთელი ევროპა მოიარა. ყველგან შაჰის დახმარებას ეძებდა, ბევრი ჩანაწერიც დატოვა. მისი ჩანაწერები შაჰის კარზე მოგზაურობის შესახებ ახლაც ინახება ბრიტანეთის არქივებში.

ეს ხანა, ევროპისა და ირანის მჭიდრო დიპლომატიური ურთიერთობის, ინგლისელ დიპლომატთა მჭიდრო და აქტიური თანამშრომლობისა შაჰ აბასის ადმინისტრაციასთან, ანტონი შერლის მოგზაურობისა ირანსა და ევროპას შორის, არის XVI საუკუნის დასასრული და XVII საუკუნის პირველი წლები. 1608-1611 წლებში კი ინგლისის სამეფო თეატრალური დასის წრეში ფრანსის ბომონტისა და ჯონ ფლეტჩერის მიერ *ვეფხისტყაოსნის* სიუჟეტზე დამყარებით დაიწერა ორი პიესა *ფილასტერი* და *მეფე და არა მეფე*. ამიტომ ვფიქრობ მე, რომ სპარსეთის ხელისუფლებაში უაღრესად დაწინაურებულ ქართული წარმოშობის მოხელეთა ამ წრის მეშვეობით

---

²¹ ფალსაფი ნ., *შაჰ-აბას პირველის ცხოვრება...*, გვ. 18

შესაძლოა *ვეფხისტყაოსანი* ან ამ პოემის ამბავი ევროპაში გასულიყო და მას ინგლისელ ინტელექტუალთა წრეებამდე მიეღწია.

ყურადღება უნდა მიექცეს შემდეგ გარემოებებსაც. იმდროინდელი ინგლისის მეცნიერთა და ჰუმანიტართა, კერძოდ დრამატურგთა, საზოგადოება მუშტრის თვალთ დაეძებდა აღმოსავლეთიდან მოღწეულ ყველა ამბავს, ცნობას, წიგნს თუ ლიტერატურულ სიუჟეტს. ლიტერატურული საქმიანობის ეს სტილი გამოკვეთილია ბომონტისა და ფლეტჩერის შემოქმედებაშიც. მეორე მხრივ, XV საუკუნის დასასრულიდან დაწყებული ქართული დიპლომატია დაბეჯითებით ცდილობს, პოლიტიკური მხარდაჭერა მოიპოვოს დასავლეთ ევროპის ქვეყნებიდან და ამ მიზნით ქართველთა ქვეყანა მთელი თავისი ღირებულებებით, მათ შორის კულტურულით, წარმოაჩინოს. ჩემი დაკვირვებით, XVI საუკუნის დასასრულიდან გამოიკვეთა ქართველთა კულტურული წარსულის უდიდესი გამოხატულების *ვეფხისტყაოსნის* გადარჩენის ცდა. ამ პერიოდში უნდა იყოს შეკრებილი, შევსებული და ერთ რედაქციად დამუშავებული *ვეფხისტყაოსანი*, წამმღვარებული მისი სასულიერო იდეოლოგიისგან გამმიჯვნილი და საერო ლიტერატურად გამოცხადებული სტროფით, რომელიც გადამწერლებს მისი გავრცელების საშუალებას აძლევდა.²² ამ პერიოდში უნდა იყოს გააზრებული რუსთველის პოემის ქარველთა მაღალი ინტელექტუალური სახის წარმოჩენისათვის გამოყენების, ალბათ, პირველი ცდა, რაც შემდეგ მრავალჯერ, თვით უკანასკნელი ათწლეულების ჩათვლით, განმეორდა ჩვენი ქვეყნის საუკუნოვან და მძიმე ისტორიაში.

ბუნებრივია, რომ დაისმის ამგვარი კითხვა: იყო კი სპარსეთის წარმოშობით ქართველთა ეს მმართველი და დაწინაურებული წრე, კერძოდ ალავერდი ხანი და მისი ოჯახი, იმგვარი ეროვნული და კულტურული ინტერესებით შთაგონებული, რომ ქართული საზოგადოებრივი ინტერესის ეს მისია ეტვირთა? ჩემი აზრით, ამ კითხვას დადებითად უნდა ვუპასუხოთ. ჯერ ერთი, ქართულ საისტორიო მეხსიერებაში მტკიცეა და დამკვიდრებული ალავერდი ხანის ოჯახის უნდილაძეთა გვარიდან წარმომავლობის ფაქტი. ეს მტკიცდება არა მხოლოდ თეიმურაზ I-სა და არჩილ II-ის უშუალო ცნობებით, არამედ

---

²² ხინთიბიძე ე., *ვეფხისტყაოსნის იდეურ-მსოფლმხედველობითი...* გვ. 297-299.

XVII საუკუნის პირველი ნახევრის ქართლის ისტორიულ ამბებზე უცხოურ წყაროებში დაცული ცნობებითაც. XVII საუკუნის სპარსელი ქრონისტის ფაზალი ხუზანის ცნობით აჯანყებულმა ქართველებმა 1626 წელს იმამ-ყული ხანის ქალიშვილი და სიძე – ანდუყაფარ ამილახვარი დაატყვევეს. მათ გადასარჩენად შაჰ აბასმა საქართველოში დიდი ლაშქარი გამოგზავნა. შეშინებულმა აჯანყებულებმა თავს გაქცევით უშველეს, მაგრამ მანამდე ტყვედ აყვანილი ანდუყაფარი და მისი მეუღლე – იმამ-ყული ხანის ქალიშვილი საბარათიანოში ალავერდი ხანის ოჯახს გაუგზავნეს.²³

უფრო მნიშვნელოვანი ისაა, რომ ალავერდი ხანი თავის ოჯახში მკაცრად იცავდა ქართულ ძირებს. მისი მეუღლე ქართველი ქალი იყო. მისი ორი ვაჟიშვილი დიდი ბეგლარბეგები - იმამ-ყული ხანი და დაუდ ხანი ქართულ საქმეს ემსახურებოდნენ, რისთვისაც შაჰ აბასის მემკვიდრემ შაჰ სეფიმ ორივე მოაკვლევინა. დაუდ ხანი თავდაპირველად ფარულად მიემხრო გიორგი სააკაძის აჯანყებას, ხოლო მოგვიანებით თეიმურაზ I-თან ერთად შაჰ სეფის აუჯანყდა.

ალავერდი ხანმა თავისი ვაჟიშვილი დაუდ ხანი თეიმურაზ I-ის დაზე – ელენეზე დააქორწინა. XVII საუკუნის სპარსული თხზულების „აფდალ ალ-თავარახის“ მესამე ტომში დაცული ცნობის თანახმად, იმამ-ყული ხანის ქალიშვილები, შაჰ აბასის ნებითა და შუამავლობით, ქართული წარმოშობის გამაჰმადიანებულ თავადიშვილებსა და აზნაურებზე იყვნენ გათხოვილნი.²⁴ მართლაც, საისტორიო წყაროებით დასტურდება, რომ იმამ-ყული ხანის ოთხი ქალიშვილი ქართველებზე იყვნენ დაქორწინებულნი: ერთი მათგანი დაუდ-ბეგ გურჯიზე, მეორე – ალი-ყული-ბეგიზე (როსტომ სააკაძის ძმაზე), მესამე – ნოურუზ თულაშვილზე და მეოთხე – ანდუყაფარ ამილახვარზე.²⁵ ევროპული წყაროები იმაზეც მეტყველებენ, რომ XVII საუკუნის ქართული საზოგადოება უნდილაძეთა ოჯახზე დიდ იმედებს ამყარებდა. იტალიელი მისიონერი დონ პიეტრო ავიტაბილე, რომელიც ამ დროს

²³ მადეა ჰ., *ქართველები სეფიანთა ირანში*. „არტანუჯი“, თბილისი 2008, გვ. 37.

²⁴ მადეა, ჰ., ახალი ინფორმაცია ალავერდი ხანის შესახებ აფდალ ალ-თავარახის მესამე ტომიდან, *ვალერიან გაბაშვილის დაბადების 90 წლისთავისადმი მიძღვნილი სამეცნიერო კონფერენციის მასალები*. თბილისი 2001, გვ. 46.

²⁵ გაბაშვილი ვ., „უნდილაძეთა ფეოდალური სახლი...“, გვ. 68; მადეა ჰ., *ქართველები სეფიანთა...*, გვ. 69.

საქართველოში ცხოვრობდა, ასეთ ფაქტს აფიქსირებს: ირანის შაჰს სეფის საქართველოდან შეუთვალეს: თუ გინდა საქართველოს დაეპატრონო, იმამ-ყული ხანი უნდა მოიშორო, რადგანაც ქართველების თვალეში მას მისჩერებიაო.²⁶

ბუნებრივია, რომ ალავერდი ხანის დიდი ოჯახის მწიგნობრობასთან, და კერძოდ ქართულ მწიგნობრობასთან, დამოკიდებულებაზე სპარსულ საისტორიო წყაროებში ცნობები არაა დაცული და მაინც უნდა მიექცეს ყურადღება რამდენიმე ფაქტს: ქართულ სამეცნიერო ლიტერატურაში მითითებულია, რომ, გადმოცემის თანახმად, ისპაჰანში, ალავერდი ხანის ხარჯით მოხატულ ჩეკელ-სუთუნის სასახლეში ქართული წარწერებიც იყო გაკეთებული.²⁷ უფრო დანამდვილებით იმის აღნიშვნა შეიძლება, რომ იური მარს 1925-26 წლებში ირანში მოგზაურობისას, ისპაჰანში, ალი-კაპუს სასახლეში, სადაც გადმოცემით შაჰ აბას I-ის ცოლების რეზიდენცია იყო, შემდგომ ეპოქაში გაკეთებული შენაღესი ფენის ჩამოხსნის შედეგად ფრესკები გამოჩნდა. ერთ-ერთ მათგანზე გამოხატული იყო მამაკაცის ფიგურა, ხელში გადაშლილი წიგნით, რომელშიც უფორმო ასოები ჩანდა, რომელთა შორის ხშირად მეორდებოდა ორი ქართული ასო: ა, დ.²⁸ სპარსეთის ქალაქ შირაზში რომის პაპის მიერ გაგზავნილ მისიონერთა (კარმელიტთა ორდენი) პრეფექტის 1623 წლის წერილი იუწყება, რომ იმამ-ყული ხანს უთხოვია, რომიდან მისთვის გამოეწერათ ბერძნულ და ლათინურ ენებზე პლატონისა და არისტოტელეს თხზულებათა ტექსტები, არაბულ-ლათინური ლექსიკონი და არაბულად თარგმნილი ბიბლია.²⁹ სპარსული ისტორიული წყაროების საფუძველზე დაყრდნობით უახლეს სამეცნიერო ლიტერატურაში აღნიშნულია, რომ ალავერდი ხანი ხელს უწყობდა არა მარტო არქიტექტურული პროექტების განხორციელებას, არამედ ისტორიული ქრონიკების და რელიგიური ტექსტების შექმნას; უფრო მეტიც, თვი-

²⁶ დონ პიეტრო ავიტაბილე, *ცნობები საქართველოზე...*, გვ.47.

²⁷ გაბაშვილი ვ., „უნდილანთ ფეოდალური სახლი...“, გვ. 65.

²⁸ Март Ю. Н., “По поводу выставки копий фресок Али-Капу”: *მასალები საქართველოს და კავკასიის ისტორიისათვის*, ნაკვეთი VII. ტფილისი 1937, გვ. 570.

²⁹ *The Chronicle of the Carmelites and Papal mission in Persia XVII-XVIII centuries*, v.1. London 1939, p. 279

თონ ქმნიდა საკუთარ პოეტურ ნაწარმოებებს.³⁰ ალავერდი ხანსა და იმამ-ყული ხანს სპარსული წყაროები ილუსტრირებული ხელნაწერების მფარველებადაც მოიხსენიებენ.³¹

დაბოლოს, ალავერდი ხანისა და მისი ოჯახის დამოკიდებულებაზე შაჰ აბასის მიერ საქართველოში წარმოებული სისხლისმღვრელი ლაშქრობებისადმი. ქართველ ისტორიკოსთა დასკვნით, ალავერდი ხანის და მისი ოჯახის წარმომადგენლებს, მიუხედავად იმისა, რომ ისინი სპარსეთის დიდი მხედართმთავრები იყვნენ, შაჰის მიერ საქართველოში განხორციელებულ ლაშქრობებში პირადად მონაწილეობა არც ერთხელ არ მიუღიათ.³² 1612 წლის ოქტომბერში ირანსა და ოსმალეთს შორის ზავი დაიდო და შაჰმა დაიწყო მზადება საქართველოს წინააღმდეგ ლაშქრობისა და ქართველთა ქვეყნის საბოლოოდ დამორჩილებისათვის. უნდა ვიფიქროთ, რომ იგი თავის გეგმებს ალავერდი ხანს გაანდობდა: იგი შაჰის უპირველესი მრჩეველი იყო, ამავე დროს მთელი ირანის ჯარების მთავარსარდალი და ბაგრატიონთა სამეფო გვართან დამოყვრებული.³³ შაჰის ყველა პოლიტიკური ინტრიგის მცოდნე ალავერდი ხანმა კარგად იცოდა, თუ როგორ დამთავრდებოდა ამ საკითხზე თათბირი მის ხელში გაზრდილ მრისხანე მბრძანებელთან. ერთი გადმოცემის თანახმად, რომელიც სპარსეთში ალავერდი ხანის სიკვდილზე გავრცელდა, გარდაცვალებამდე რამდენიმე დღით ადრე ალავერდი ხანმა იმ კაცს, რომელსაც მისი აკლდამის მშენებლობა ევალებოდა, ჰკითხა, თუ რა მდგომარეობაში იყო მისი საუკუნო განსასვენებლის მშენებლობა. დიდებულ ხანს აუწყეს, რომ ყველაფერი დასრულდა და აკლდამა მის მიბრძანებას ელოდებოდა. ალავერდი ხანის მხლებლებმა ამ დაუფიქრებელი პასუხისათვის მშენებელი გაკიცხეს. ალავერდი ხანმა კი იგი დაიცვა, თქვა, რომ მისი წასვლის დრომ უკვე მოაღწია. როგორც ჩანს, შაჰმაც კარგად იცოდა, თუ როგორ დამთავრდებოდა ალავერდი ხანთან თათბირი. შაჰ აბასის მემკვიდრე იქანდერ მუნში ასეთ ამბავს

---

³⁰ **Babaie S.**..., *Slaves of the Shah*..., p. 121

³¹ იქვე, p. 137

³² **გაბაშვილი ვ.**, „უნდილანთ ფეოდალური სახლი...“, გვ. 69.

³³ **სვანიძე, მ.**, *საქართველო-ოსმალეთის ისტორიის ნარკვევები*. თბილისი 1990, გვ. 182.

გადმოგვცემს: შაჰი შორი გზიდან ისპაჰანში დაბრუნდა. ალავერდი ხანი თავისი პროვინციიდან – ფარსიდან შაჰის შესახვედრად ჩამოვიდა. როცა შაჰმა მას თვალი მოჰკრა, თანამგზავრებს გადაულაპარაკა: ალავერდი ხანს საიმქვეყნიო პირი უჩანსო. მემატთანე დასძენს: როგორც შაჰმა იწინასწარმეტყველა, რამდენიმე დღის შემდეგ ფარსის ამირათა ამირა შემთხვევით ავად გახდა და გარდაიცვალაო. შაჰმა ისიც იცოდა, როგორ უნდა გაცხადებულიყო დიდებული ხანის შემთხვევით გარდაცვალება. მან ერთგული ბეგლარბეგი დიდებულად დაიტირა, ირანის დიდ ხელისუფალთა დასწრებით სამეფო ხარჯით დაკრძალა. მეორე დღესვე მის ვაჟიშვილს იმამ-ყული ხანს ეწვია, მამის ყველა თანამდებობა და სიმდიდრე მას დაუმტკიცა და რამდენიმე თვეში, 1613 წლის ოქტომბერში, საქართველოსკენ სალაშქროდ გაემგზავრა. სპარსული წყაროები იმოწმებიან, რომ ხალხში ფარულად დადიოდა ხმა იმაზე, რომ ალავერდი ხანის სიკვდილში შაჰის ხელი ერია. სპარსული წყაროების შეფარვით ნამბობი ევროპულ წყაროებში ნათლადაა გამჟღავნებული. 1635 წელს პარიზში კლოდ მალეგრის წიგნი გამოსულა (გამომცემელი დე სენ-ლაზარი),³⁴ რომელშიც ამ ამბავთან დაკავშირებით იკითხება: „შაჰი მეტად განრისხებული იყო. შირაზის ხანი, სახელად ალავერდი (ალოავარდი) და მისი ჰარემის მეთვალყურე და მაღალი ხელისუფლებით აღჭურვილი ყორჩი-ბაში (კურში ბაში) შეეცადნენ უარი ეთქმევინებინათ შაჰისთვის თავის გადაწყვეტილებაზე, თვითონ პირადად წასულიყო ქართველების წინააღმდეგ. ამის გამო ისინი შაჰის რისხვას ვერ გადაურჩნენ: შაჰმა ბრძანა ალავერდი ხანი მოეწამლათ (იგი მოწამლეს). მან სიკვდილის წინ გამწარებულმა ხელები დაუკბინა თავის ცოლს. ყორჩი-ბაში კი შაჰის ბრძანებით ჯოხით სცემეს.“³⁵

ამგვარად, რუსთველის *ვეფხისტყაოსნის* ამბის XVII საუკუნის დასაწყისის ინგლისის ინტელექტუალურ წრეებში შეღწევის ჩემ მიერ შესაძლებლად მიჩნეულ სავარაუდო გზებიდან უფრო მეტად სარწმუნოდ მესახება სეფიანთა სპარსეთის კარზე დაწინაურებულ

---

³⁴ **Maligne Claude**, *Histoires Tragiques de notre Temps, par sieur de S. Lazare Historiographe*. Paris 1635.

³⁵ **ტაბაღუა, ი.**, *საქართველო ევროპის არქივებსა და წიგნსაცავებში*, III. გამომცემლობა „მეცნიერება“, თბილისი 1987, გვ. 64.

ეთნიკური წარმოშობით ქართველთა ურთიერთობა ევროპელ დიპლომატებთან და ევროპაში სპარსეთიდან გაგზავნილ ელჩებთან. ინგლისში *ვეფხისტყაოსნის* ამბის გამოჩენის უშუალოდ წინა პერიოდში ირანის ცნობილი ბეგლარბეგის და შაჰის უახლოესი მრჩევლის ალავერდი ხანის, უნდილაძის ურთიერთობა ინგლისის ელჩობასთან, რომლის მეთაური ანტონი შერლი XVI საუკუნის დამლევს შაჰ აბასის ელჩად გაემგზავრა ევროპაში; ალავერდი ხანის ინტერესი ქართლის პოლიტიკური ცხოვრებისადმი, მისი მოყვრობა ქართველთა სამეფო კართან; პირადად მისი და მისი ოჯახის მწიგნობრული ინტერესები - ამ საკითხის შემდგომი კვლევის მიმართულებით ახალ პერსპექტივებს სახავს.

დარწმუნებით მსჯელობა იმ დებულებაზე, რომ *ვეფხისტყაოსნის* ამბის ინგლისში შეტანა XVI საუკუნის დამლევს შაჰის კარზე დაწინაურებული წარმოშობით ქართველი დიდი მოხელეებისა და ამ პერიოდში სპარსეთში ჩასულ ინგლისელ დიპლომატთა და მოგზაურთა ექსპედიციის ურთიერთობის შედეგი იყო, კიდევ ერთ კითხვაზე მოითხოვს პასუხის გაცემას:

შეიძლება თუ არა ვიყოთ იმაში დარწმუნებული, რომ ანტონი შერლის და მისი თანამგზავრების მიზნებში შედიოდა აღმოსავლეთში კულტურული, კერძოდ ლიტერატურული თუ ფოლკლორული მასალით დაინტერესება? და შემდგომ, ჰქონდათ თუ არა შერლის და მის მოგზაურებს კავშირი ინგლისის საზოგადოების იმ წრეებთან, რომელთაგანაც შეიძლებოდა ამ ექსპედიციის ამბებს და მოპოვებულ ცნობებს მიეღწია ინგლისის სამეფო კარის დრამატურგთა ჯგუფთან? პასუხი ამ კითხვაზე ცალსახად დადებითი აღმოჩნდა.

როგორც ზემოთ აღვნიშნეთ, XVI საუკუნის უკანასკნელ წელს სპარსეთში დიპლომატიური მისიით ჩადის ინგლისელ მოგზაურთა ჯგუფი ცნობილი დიპლომატისა და ავანტიურისტის ანტონი შერლის მეთაურობით, რომელიც ექვსიოდე თვე რჩება ირანის სამეფო კარზე და ეწევა პროპაგანდას თურქეთის წინააღმდეგ საომრად სპარსეთის ამხედრებისათვის. იმდროინდელ ევროპულ პუბლიკაციებზე დამყარებით, მკვლევარები ლაპარაკობენ აგრეთვე ანტონი შერლის დამსახურებაზე სპარსეთის არმიის რეორგანიზაციის საქმეში. თანამედროვე ირანისტების გამოკვლევების თანახმად, ანტონი შერლი

აჭარბებდა თავისი დამსახურების წარმოჩენისას. მაგრამ შაჰ აბასის მიერ იგი საკუთარი ელჩის რანგში ნამდვილად იყო მივლენილი ევროპაში და წლების მანძილზე მოღვაწეობდა რუსეთში, ცენტრალურ ევროპაში, იტალიასა და ესპანეთში.³⁶ 1613 წელს ლონდონში დაისტამბა ანტონი შერლის წიგნი ირანში მისი მოგზაურობისა და დიპლომატიური საქმიანობის შესახებ. (Sir Antony Sherley. *Relation of his travels into Persia*. London 1613). როგორც ამ წიგნიდან ჩანს, ძირითადი საქმიანობა, რასაც ანტონი შერლი ეწეოდა შაჰის კარზე იყო პროპაგანდა იმის თაობაზე, რომ სპარსეთს საომარი მოქმედება დაეწყო თურქეთის წინააღმდეგ, ხოლო ამ საქმეში შერლის მთავარი მხარდამჭერი იყო ალავერდი ხანი.³⁷ ალავერდი ხანზე, როგორც შერლის უმთავრეს და ერთადერთ მხარდამჭერზე სპარსეთის სამეფო კარზე მიაწინებებს უილიამ პერსი, ანტონი შერლის კამპანიის მონაწილე, რომელმაც ამ მოგზაურობის შესახებ წიგნი 1601 წელს გამოაქვეყნა ლონდონში.³⁸

როგორც ჩანს, პოლიტიკური და დიპლომატიური ინტერესები, რომლებზედაცაა გამახვილებული ყურადღება ანტონი შერლის წიგნში, არ იყო ერთადერთი მიზანი ამ მოგზაურობისა; ყოველ შემთხვევაში, ექსპედიციაში მონაწილე ყველა წევრისა, რომელთა რაოდენობა ანტონი შერლის გარდა 25 კაცს შეადგენდა. ჯერ ერთი, დიპლომატიური მისია, რომელსაც შერლი ასრულებდა, არ იყო უშუალოდ ინგლისის სამეფო კარის, და კერძოდ დედოფალ ელისაბედ მეორის მიერ ინსპირირებული.³⁹ ამასთან ერთად ყურადღება უნდა მიექცეს იმას, რომ ექსპედიციის შემადგენლობაში ნაკლებად ჩანს სამხედრო ექსპერტები ან დიპლომატები, რომლებიც ამ მიმართულებით ანტონი შერლისთან ერთად უნდა აქტიურობდნენ. ამავე დროს, ექსპედიციის წევრთა შორის არიან ინტელექტუალები, რომლებიც ამ მოგზაურობის თაობაზე წერენ და აქვეყნებენ ანგარიშებს, სტატიებს და წიგნებს მათი ლონდონში დაბრუნების

³⁶ Ghani C., *Shakespeare, Persia and the East*. "Mage Publishers", Washington 2008.

³⁷ Antony Sherley, *Sir Antony Sherley, his Relation of his Travels into Persia*, London 1613 (rep. 1972), p. 73.

³⁸ Perry, William, *A New and Large Discourse of the Travels of Sir Anthonie Sherley, Knight by Sea and Overland to the Persian Empire*. London 1601.

³⁹ Ghani C., *Shakespeare, Persia...*

უმალ: უილიამ პერი (William Parry), აბელ პინკონი (Abel Pincon), ჯორჯ მანვარინგი (George Manwaring), და კიდევ ვინმე ანონიმი.⁴⁰ ძალზე მნიშვნელოვანია ის გარემოება, რომ ეს წიგნები თუ ანგარიშები დაწერილია ჩვეულებრივი მოგზაურული ინტერესებით (და არა განსაკუთრებული პოლიტიკური, სამხედრო თუ დიპლომატიური ინტერესებით). მათში წაიკითხავთ ცნობებს ქვეყნების ისტორიაზე, გეოგრაფიაზე, მოსახლეობის შედგენილობაზე, ხალხის ცხოვრების ეკონომიურ მხარეზე, საკვებზე, ჩვეულებებზე, კულტურულ სიძველეებზე და ღირსშესანიშნაობებზე, რელიგიური განსხვავებების დეტალებზე და სხვა ჩვეულებრივ ცხოვრებისეულ ფაქტებზე.

1600 წლიდან დაწყებული ინგლისში უხვად შედის ცნობები ანტონი შერლის ექსპედიციის თაობაზე როგორც შერლის პირადი კორესპონდენციებით ბევრ ინგლისელ დიდგვაროვანთან, ისევე ინგლისში დაბრუნებული მისი თანამგზავრების მეშვეობით და მაშინდელი ინგლისური პრესის საშუალებით. ამ მოგზაურობამ ინგლისში აღმოსავლეთის შესახებ უხვი ცნობები ჩაიტანა, რომელსაც ეყრდნობოდა იმდროინდელი ევროპელი ინტელიგენცია.

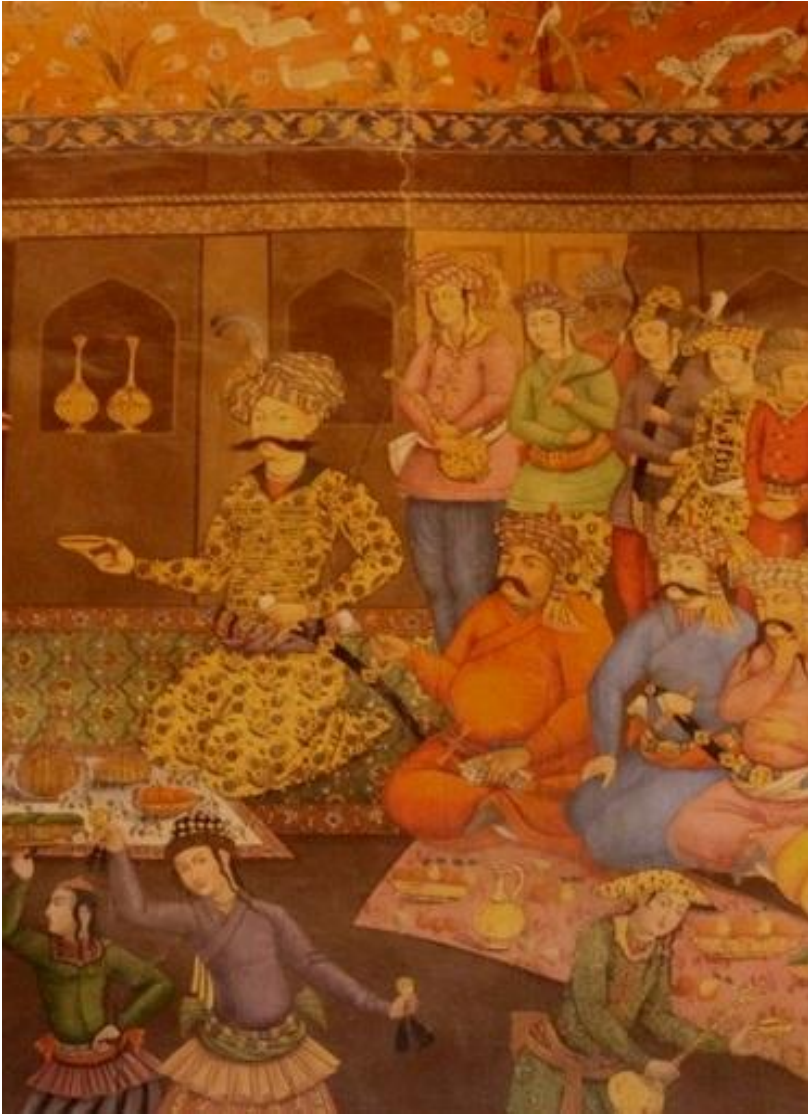
ანტონი შერლის სპარსული ვოიაჟი განსაკუთრებით პოპულარული იყო ინგლისის სამხრეთ-აღმოსავლეთ ნაწილში - ძველ ანგლო-საქსონურ პროვინციებში: სასექსის, ესექსის, ჰემპშირის საგრაფოები (Sussex, Essex, Hampshire). შერლის სპარსული მოგზაურობის ერთადერთი სპონსორი იყო ესექსის გრაფი რობერტ დევერუქსი (Robert Devereux). შერლების ოჯახი სასექსის საგრაფოდან იყო. ანტონი შერლის და საუთჰამპტონის (ჰემპშირის საგრაფოს დიდი ქალაქი) გრაფს ჰენრი რაიტსლის (Henry Wriothesley) ცოლად ჰყავდათ დები, ესექსის გრაფის ბიძაშვილები. საუთჰამპტონის გრაფი ესექსის გრაფის უმცროსი მეგობარი და ერთგული თანამზრახველი იყო. თავის მხრივ საუთჰამპტონის გრაფი შექსპირის მფარველი, თაყვანისმცემელი და ესექსის გრაფთან ერთად თეატრის დიდი მოყვარული იყო. დედოფალი ელისაბედ I ესექსის გრაფ რობერტ

---

⁴⁰ The Anonymous *True Report*, William Perry's *New and Large Discourse*, Abel Pincon's *Relation*, George Manwaring's *True Discourse* - იხ. *The Broadway Travelers*. (Edited by Sir E. Denison Ross and Eileen Power). Published by George Routledge and Sons, LTD, London (პირველი გამოცემა 1933წ.).

დევერუქსისადმი თავდაპირველად სიმპატიურად იყო განწყობილი, მას დაავალა ირლანდიის წინააღმდეგ დიდი კამპანიის წინამძღოლობა, რაც მარცხით დამთავრდა. ესექსის გრაფისა და მისი თანამზრახველების დაპირისპირება სამეფო კარისადმი გადაიზარდა პოლიტიკურ შეთქმულებაში (მასში თვით სამეფო თეატრალური დასიც იყო ჩათრეული), რასაც ესექსისა და საუთჰამპტონის გრაფების დაპატიმრება და 1601 წელს ესექსის გრაფის სიკვდილით დასჯა მოჰყვა. ამან განაპირობა ანტონი შერლის არაპოპულარობა ინგლისის სამეფო კარზე; მისი ინგლისში დაბრუნებაზე უარის თქმა და თვით მის შესახებ არსებული პუბლიკაციების ნაწილობრივ აკრძალვა.

ამრიგად, აშკარაა, რომ ანტონი შერლის ექსპედიციის ორგანიზატორებს და სპონსორებს, მასთან ოჯახური კავშირით დაახლოებულ ინგლისის ცნობილ გრაფებს, სამეფო თეატრალურ დასთან ახლო და მჭიდრო ურთიერთობა ჰქონდათ. ამ ურთიერთობას თვით შექსპირის შემოქმედებასთან მივყავართ.

ალავერდი ხანი უნდილაძე. ფრაგმენტი 1611 წლის ფრესკიდან: შაჰ აბას I
ვეზირებთან ერთად. *ისპაჰანი, ორმოცი სვეტის სასახლე*
(ილუსტრაციის წყარო: <http://pane-bistecca.com/around-the-world/iran-esphahan>)

